

Tożsamość zapisana w krajobrazie kulturowym miasta

dr inż. arch. Maria Dankowska

Towarzystwo Urbanistów Polskich, Oddział w Łodzi

„Tożsamość kulturowa/ narodowa społeczeństwa jest zapisana w krajobrazie kulturowym, tak jak on sam zapisywany jest w świadomości każdej jednostki społeczeństwa; Jest nośnikiem przesłań historycznych, kulturalnych, patriotycznych.” (Andrzej Tomaszewski „Ku nowej filozofii dziedzictwa”)

Krajobraz kulturowy i jego znaczenie

Odczucie utożsamienia i zakorzenienia z miejscem, w którym mieszkamy i pracujemy wynika ze zrozumienia i akceptacji tego miejsca wraz z akceptacją materialnych przejawów kultury wcześniej żyjących i działających w tym miejscu pokoleń. To szczególne poczucie więzi z zabytkami przeszłości, w tym z budynkami, miejskimi placami, parkami, pomnikami i innymi składowymi elementami miasta, wytwarza indywidualną i zbiorową więź, przynależność do miejsca oraz do lokalnej społeczności a także jest jednym z istotniejszych gwarantów doświadczenia bezpieczeństwa, poczucia przynależności oraz dumy. Jak podkreślał Winston Churchill „*najpierw to my kształtujemy budynki, ale później to one kształtują nas*”.

fot. 1 Widok Rzeszowa z 1762 roku według planu K.H.Wiedemanna, wykonany z okazji jubileuszu 650-lecia miasta, w Zbiorach Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. <https://www.wikiwand.com/pl/Rzesz%C3%B3w>

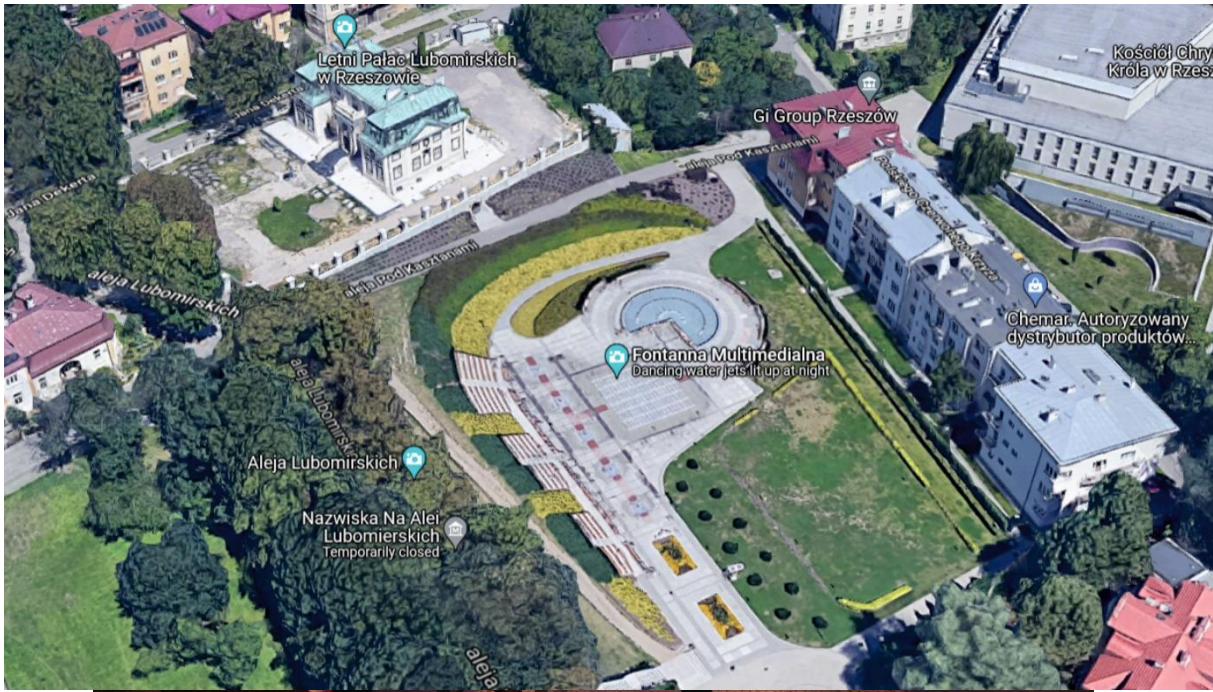
To wzajemne kształtowanie oraz oddziaływanie krajobrazu miasta na jego mieszkańców i użytkowników jest procesem bardzo złożonym, trwającym długo (często nawet wiele dziesięcioleci) i wymagającym zaangażowania oraz współdziałania wielu interesariuszy.

Ochrona krajobrazu kulturowego oraz współtworzących ten krajobraz zabytków leży zatem w interesie lokalnych społeczności a w dalszej perspektywie może także przynieść wymierne korzyści ekonomiczne. Stąd ochrona zabytków oraz ochrona krajobrazów kulturowych nie powinna być wyłącznie zadaniem dla konserwatorów zabytków, ale na równi z konserwatorami powinien to być cel i wyzwanie dla właścicieli poszczególnych obiektów oraz aktywności lokalnych wspólnot. Działania takie obejmować mogą oprócz formalnej i administracyjnej ochrony także współpracę w zakresie adaptacji i ponownego wykorzystywania przestrzeni miasta, edukację oraz popularyzację wiedzy na temat lokalnych zabytków lub chociażby przekazywanie dzieciom, wnukom, sąsiadom i znajomym informacji i wspomnień dotyczących historii poszczególnych miejsc, kultywowanie lokalnych zwyczajów i tradycji. Mogą to być nawet opowieści o własnych przeżyciach i odczuciach z przeszłości, a może zdjęcia takie jak fotografie Józefa Gajdy, które utrwalają życie codzienne miasta i pozostają świadectwem czasów, które minęły. Miejsce, krajobraz oswojony, udomowiony wypełniony ludźmi i ich wspomnieniami staje się zaczątkiem „małej ojczyzny”, zaczynem poczucia dumy i przynależności – czyli tożsamości miejsca. Nie chodzi tu tylko i wyłącznie o zauważenie najważniejszych i najbardziej okazałych zabytków oraz największych atrakcji turystycznych regionu takich jakimi w Rzeszowie są bez wątpienia takie obiekty jak np. zamek Lubomirskich o typie palazzo in fortezza robiący ogromne wrażenie swoją rozłożystością oraz wielkością bastionowych fortyfikacji, czy podziemna trasa turystyczna prowadząca pod płytą i dawną zabudową Rynku Staromiejskiego, jak również takie obiekty jak Letni Pałac Lubomirskich, secesyjne wille stojące przy Alei Pod Kasztanami, czy wreszcie zabytkowe obiekty użyteczności publicznej w postaci ratusza, oraz kościoła farnego, dawnego Konwentu Pijarów czy Klasztoru Bernardynów. W ochronie oraz dalszym kształtowaniu krajobrazu kulturowego chodzi jednak o coś więcej – potrzeba tu także zauważenia i docenienia krajobrazów codziennych, tych które stają się tłem dla obiektów znacznie większych i bardziej wybitnych, ale także są zwykle miejscem naszych własnych codziennych aktywności. Są miejscem pracy, zamieszkania, miejscem relaksu i odpoczynku. Są to miejsca takie jak np. ulice Dekerta, Zamkowa, czy 3 Maja. Krajobraz codzienny jest istotnym uzupełnieniem, stanowi bazę oraz podstawowe tworzywo miasta – dzięki niemu obiekty szczególne, zabytki zyskują właściwą oprawę oraz rangę i znaczenie. Dopiero łącznie krajobraz codzienny i krajobraz szczególny wpisane w uwarunkowania przyrodnicze i geograficzne, w powiązaniu z dziedzictwem materialnym i niematerialnym odzwierciedlają charakter i cechy danego regionu. Jest to zatem jeden z wielu argumentów, które stoją za ochroną dziedzictwa przeszłości zapisanego w krajobrazie miasta.

Krajobraz zurbanizowany (krajobraz miasta) i krajobraz otwarty

Zgodnie z ustawową definicją krajobrazu kulturowego, zapisaną w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami krajobraz kulturowy jest to „*postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka*”. Definicja ta kieruje nas do kolejnego aspektu dotyczącego krajobrazu kulturowego zwracając uwagę, że wspomniane wcześniej zabytki i dziedzictwo materialne osadzone jest w przestrzeni przyrodniczej, w określonych warunkach topograficznych ukształtowanych przez warunki naturalne a dopiero później przez działalność człowieka. Stąd też dla pełnego zrozumienia i kształtowania krajobrazu kulturowego nie należy zapominać także o ochronie jego elementów przyrodniczych składających się na integralną całość krajobrazu miasta. Wreszcie, wśród różnorodnych elementów składowych krajobrazu kulturowego należy także wymienić

oprócz dziedzictwa materialnego również czynnik społeczny – lokalną społeczność oraz przejawy jej aktywności w przestrzeni miasta. Będą to tętniące życiem ulice i place miejskie, miejsca spotkań takie jak Rynek Staromiejski, czy też tańcząca fontanna u podnóży Letniego Pałacu Lubomirskich, ale także uliczki miejskie na których toczy się codzienna krzątanina mieszkańców i turystów.

fot. 3 ujęcie w widoku z góry placu z fontanną multimedialną – krajobraz kulturowy kształtowany na zasadzie dopełnienia „puste-pełne” tj. przestrzeni otwartej (placu z fontannami) wraz z otaczającą go zabudową i szpalerem drzew wzdłuż Alei Lubomirskich. fragment mapy:

<https://www.google.com/maps/@50.0322254,22.0013539,144a,35y,29.77h,49.9t/data=!3m1!1e3>

fot. 2 Zdjęcia krajobrazu kulturowego miasta, w którym toczące się aktywności mieszkańców i turystów – kształtują poczucie przynależności i tożsamości. U góry ul. 3 Maja w Rzeszowie – widok w kierunku kościoła farnego pw. św. Wojciecha i św. Stanisława. Na dole Fontanna Multimedialna, a w głębi Pałac Letni Lubomirskich. zdjęcia Maria Dankowska.

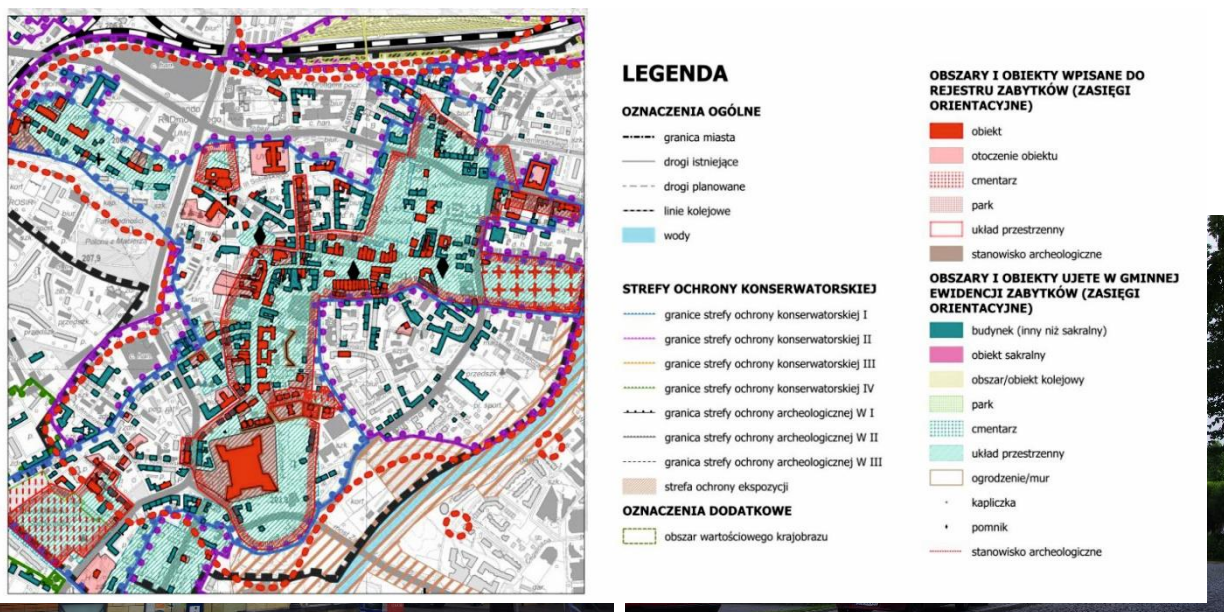
Bardzo ważnym aspektem kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego są jego dwie przeciwstawne, ale uzupełniające się formy. Jest to krajobraz miasta wraz z jego znaczeniową sylwetą przeciwstawiony krajobrazowi otwartych przestrzeni otaczających miasto. Jest to zasada w myśl dopełniających się kontrastów i „pełne i puste”. Tak jak strefom zabudowy miasta potrzebne są przedpola i otwarcia widokowe które tym bardziej eksponują walory obiektów budowlanych tak miastu potrzebny jest otwarty krajobraz, stanowiący otulinę strefy zurbanizowanej. Plac z Fontanną Multimedialną jako otwarta przestrzeń staje się przedpolem ekspozycyjnym Letniego Pałacu Lubomirskich oraz zabudowy miejskiej stojącej przy ulicy Polskiego Czerwonego Krzyża. Jednocześnie wymieniona zabudowa wraz ze szpalerami drzew stojącymi wzdłuż alei Lubomirskich – staje się tłem i scenografią dla widowiska jakim jest spektakl światła i wody. Dodatkowo wrażenia te potęguje kapitalne wykorzystanie warunków topograficznych (różnice wysokości) oraz włączenie do systemu przestrzeni publicznych alei Pod Kasztanami oraz alei Lubomirskich. To zestawienie przestrzeni otwartych oraz ścian urbanistycznych tworzy interakcje krajobrazowe podnosząc wzajemnie prestiż poszczególnych składowych elementów tego fragmentu miasta.

Podobnie jest z krajobrazami otaczającymi miasto – stanowią one przedpole dla strefy zabudowanej, a częstokroć to właśnie poza ścisłym centrum miasta, w pewnym oddaleniu od niego roztaczają się najciekawsze obszary ekspozycji sylwety miasta historycznego. Są to często miejsca pierwszego kontaktu z miastem (z widokiem miasta i jego sylwetą) stając się jednocześnie wizytówką i symboliczną „bramą miasta”. Zatem ważne jest by z różnych przyczyn i powodów, ale również ze względu na ten ważny aspekt krajobrazowy i kulturowy chronić przedpola miast przed chaotycznie rozlewającą się zabudową i zagospodarowaniem. W ten sposób, przez kontrast strefy zabudowanej, często strefy historycznej ze strefą otwartą – rozłogów pól i łąk usytuowanych w dolinach rzek wyznaczyć jasną granicę miejskości. Od stuleci a może nawet dłużej ten walor miasta – wyeksponowanie jego sylwety w otwartym krajobrazie stanowił punkt orientacyjny dla podróżujących. Dodatkowo sylweta miasta – ten widoczny z daleka zespół zabudowań miejskich pośród których wyróżniały się strzeliste akcenty w postaci wież ratuszowych, wież kościelnych oraz baszt i wież obronnych osadzonych na ciągu murów miejskich – były świadectwem dobrobytu oraz zamożności miasta i jego mieszkańców, stanowiły dumę lokalnej społeczności. Także dziś warto na nowo odrywać

i ponownie kształtować ten walor miejskości dbając zarówno o zabytki w ścisłym centrum miasta jak również o zachowanie otwartego krajobrazu kulturowego na jego przedmieściach.

Rozwój i planowanie krajobrazu kulturowego

Miasto, a także jego krajobrazy kulturowe podlegają ciągłym zmianom i przekształceniom. Każde kolejne pokolenie wprowadza zmiany i dopasowuje strukturę miasta do swoich potrzeb, ale także do zmieniających się warunków technicznych i użytkowych. Ta labilność procesów miejskich jest konieczna i wynika także z potrzeby dopasowywania struktury miejskiej do aktualnej, lokalnej sytuacji miasta. Jednocześnie nie

Rysunek 1 Fragment rysunku projektu studium dotyczącego ochrony dziedzictwa kulturowego. fragment strefy wejściowej do Podziemnej I rasy Turystycznej „Rzeszowskie Piwnice”, po prawej Synagoga Staromiejska wraz z fragmentem wbudowanych w jej narożnik murów miejskich. Fot. Maria Dankowska

wyklucza to możliwości włączenia do polityki rozwoju przestrzennego miasta szerokiego wykorzystania historii miejsca, zabytków oraz innych walorów krajobrazowych, społecznych i kulturowych. Rzeszów, posiadający bardzo złożoną i wielowiekową historię, w której splatały się ze sobą różne kultury narodowości i wyznania powinien wykorzystać ten atut jako czynnik dalszego rozwoju ekonomicznego i społecznego. Uwzględnienie tej różnorodności miasta stanowi ogromny potencjał dla budowania tożsamości, a w dalszej perspektywie budowania silnych mechanizmów ekonomicznych do dalszego rozwoju Rzeszowa. Przeszłość Rzeszowa – może stawać się lekcją do dalszego rozwoju przestrzennego. Zaś istniejące zabytki osadzone w krajobrazie miasta mogą stanowić bazę i fundament do dalszego wzmocnienia jego pozycji w regionie a także budowania przewagi konkurencyjnej wobec innych miast.

Jak już podkreślono we wcześniejszym fragmencie tekstu, należy pamiętać, że podobnie jak miasto charakteryzuje się zmiennością i złożonością toczących się w nim procesów tak również tożsamość miejsca ma dynamiczny charakter i jest procesem, który – można planować i kreować. Takie podejście wynika także z dokumentów międzynarodowych, które wskazują z jednej strony na konieczność ochrony krajobrazów kulturowych w tym ochrony miast historycznych, z drugiej strony wyraźnie podkreślają na konieczność planowania ich dalszego rozwoju, tak aby stawały się impulsem do dalszego zrównoważonego rozwoju. Bowiem jednocześnie realizowana ochrona i kształtowania krajobrazu służy utrzymaniu różnorodności, oraz prowadzi do utrzymania tożsamości na poziomie lokalnym, regionalnym a także tożsamości państwa polskiego.

W procesach transformacji miast konkurują ciągle ze sobą różne poglądy, z których wynikają często skrajne sposoby działania. Przykładem może być globalizacja i unifikacja wielu procesów oraz typów zabudowy, której przeciwstawia się procesy adaptacji i ponownego wykorzystywania obiektów dawnych, historycznych. Innym przykładem jest decentralizacja zabudowy miejskiej i proces rozlewania się miast na krajobrazy dotychczas wiejskie i niezabudowane, której przeciwstawiają się nurty „powrotu do centrum miast” oraz budowanie miasta kompaktowego. W interesie miast i ich lokalnych interesariuszy powinno jednak być dążenie do zadbania w pierwszej kolejności o „wspólne dobro” oraz o wspólny interes społeczny, a dopiero po wypracowaniu i zastosowaniu jednolitych procedur i metod postępowania/ inwestowania realizowany może być interes indywidualny. Dlaczego jest to tak ważne? Bowiem krajobrazy miasta, jego przestrzeń przyrodnicza wraz z przejawami działalności dawnych pokoleń stanowią zasób unikatowy, niepowtarzalny i nieodnawialny. Stąd ważna jest ostrożność i staranność w podejmowaniu decyzji w zakresie gospodarowania krajobrazem kulturowym w tym także w zakresie dopuszczenia jego przekształceń. Bowiem to co raz zostanie zniszczone – trudno będzie przywrócić do dawnego stanu. Posłużę się w tym miejscu przykładem rezerwatu przyrody Lisia Góra – to obecnie wyjątkowe miejsce z bardzo licznym leśnym starodrzewem. Gdyby pojawił się zainteresowany tą lokalizacją inwestor, planujący w „pięknych okolicznościach krajobrazu”, w otulinie rezerwatu, nad Wisłokiem, wybudować zespół kilkunastu wysokich apartamentowców – zapewniając przyszłym mieszkańcom tak położonego osiedla atrakcyjne warunki zamieszkania – spodziewam się, że bez wątplenia takie plany wzbudziłyby słuszny protest społeczny. Wystarczyłoby wyobrazić sobie zmianę warunków gruntowych i wodnych związanych z taką inwestycją, aby nabrać obawy co do szans na przetrwanie bez uszczerbku starych dębów, grabów czy klonów i innych drzew Lisiej Góry. Podobnie trudno byłoby sobie wyobrazić wyrażenie zgody na zabudowę w sąsiedztwie centrum Starego Miasta zespołem budynków wysokościowych o wysokości większej niż 55 m. Są to oczywiście przykłady przejawione, które w Rzeszowie na pewno nie będą mieć miejsca, jednak z podobną starannością oraz ostrożnością należy także dbać o zachowanie mniej spektakularnych ale równie ważnych krajobrazów codziennych miasta. Jest to wyważenie z jednej strony możliwości i zakresu ochrony walorów kulturowych i walorów środowiskowych. Z drugiej strony jest to proces zarządzania dziedzictwem wraz

z określeniem dopuszczalnych ingerencji, adaptacji i przekształceń. Dopiero tak prowadzona, zrównoważona polityka rozwoju przestrzennego będzie sprzyjać utrzymaniu i dalszemu budowaniu tożsamości miasta. Miasto budujące swoją teraźniejszość i przyszłość z wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego oraz swojej historii, dbające w sposób kompleksowy o krajobraz kulturowy – staje się miastem silnym i konkurencyjnym, miastem zapewniającym wysoki poziom życia oraz napływ nowych mieszkańców. Długa historia Rzeszowa, jednego z najstarszych miast polskich powinna być poważnym atutem i impulsem do dalszego rozwoju gospodarczego. Koncentracja inwestycji i zaproponowanie miasta kompaktowego, może być pierwszym krokiem dla tworzenia urbanistyki operacyjnej Rzeszowa – miasta świadomie wykorzystującego przeszłość do kreowania nowej przyszłości.